

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

ДИПЛОМНА РОБОТА

магістра

з теми: «УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА
ПОЧАТКУ ХХ СТ.: КЛАСИФІКАЦІЯ, ОРГАНІЗАЦІЇ, НАПРЯМИ
ДІЯЛЬНОСТІ»

Виконав:

студентка групи Ist1-M20z

спеціальності

014 Середня освіта (Історія)

Сеньків Світлана Володимирівна

Керівник:

Глушковецький А.Л.

кандидат історичних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2021 року

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Джерельна база дослідження.....	20
РОЗДІЛ 2. УМОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПЕРЕДУМОВИ РОЗГОРТАННЯ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ	24
2.1. Соціально-економічні та суспільно-політичні передумови функціонування політичних партій у Наддніпрянській Україні.....	24
2.2. Виникнення та функціонування перших українських соціал- демократичних організацій.....	29
2.3. Генеза та еволюція Революційної української партії у 1900– 1904 рр.....	36
РОЗДІЛ 3. «НЕВІДБУТИЙ» З'ЇЗД І РОЗКОЛ РУП.....	43
3.1. Підготовка та проведення засідань з'їзду РУП.....	43
3.2. Розкол Революційної української партії та його найближчі наслідки.....	46
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ У 1905– 1907 рр.....	53
4. 1. Еволюція РУП-УСДРП у 1905 р.....	53
4.2 УСДРП у період виборів та діяльності I та II Державних дум Російської імперії	62
4.3. Діяльність Української соціал-демократичної спілки у 1905–1907 рр... 74	
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	90
ДОДАТКИ.....	100

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Бунд – Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії

ГК – Головний Комітет

Група УСД – Група Українська соціал-демократія

ДП Департамент поліції

ЗК – Закордонний комітет

РУП – Революційна українська партія

ПСР – Партія соціалістів-революціонерів

РСДРП – Російська соціал-демократична робітнича партія

УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія

УСД Спілка, УСДС, Спілка – Українська соціал-демократична спілка РСДРП

УСП – Українська соціалістична партія

ЦК – Центральний Комітет

ВСТУП

Українська держава переживає сьогодні найдраматичніший період з часу проголошення незалежності у 1991 р. Маємо проблеми, зумовлені тривалою відсутністю власної держави та помилками і прорахунками у проведенні новітньої державної політики – несформованість національної еліти, низький рівень політичної й національної свідомості більшості громадян, диспропорції в народному господарстві України, успадковані від СРСР та примножені побудованою олігархічною моделлю економіки, недоліки гуманітарної політики. Протягом 2010–2013 рр. найвищі посади в Україні перебували під контролем кримінального режиму, встановлення та узурпація влади яким стали можливими внаслідок зазначених вище проблем. Революція Гідності стала відповіддю громадянського суспільства на спроби подальшого посилення всевладдя криміналітету та ізоляції України від цивілізованого світу. Ситуація ускладнилася у зв'язку з агресією Російської Федерації, яка спочатку анексувала Крим, а потім інспірувала й підтримує військовий конфлікт на території Донбасу. Імперський синдром, яким керуються російські правителі і яким просякнута значна частина російського суспільства, ставить під питання можливість подальшого існування системи міжнародних відносин, які склалися станом на 2014 р. у світі. За таких обставин особливого значення набувають дослідження, в яких відтворюються гострі питання українсько-російських відносин. Саме такій проблемі присвячена наша дипломна робота.

Український національно-політичний рух кінця XIX – початку XX ст. став прикметним явищем історії України. Виникнення національних політичних партій, зокрема й соціал-демократичної, засвідчувало про формування нового покоління української еліти, яка усвідомлює необхідність боротьби за суверенітет нації. Здобутки українських політиків досліджуваної доби, якими би вони комусь не здавались незначними з погляду сьогодення, не втратили свого значення й у наш час. Адже зі здобуттям державного

суверенітету та незалежності в Україні виникли політичні партії та громадські рухи різних напрямів, зокрема й соціал-демократичного. Тому існує необхідність подальшого осмислення процесу формування соціал-демократичного напрямку українського національного руху політичного періоду українського національного відродження. Цим і обумовлюється *актуальність* дослідження.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя Наддніпрянської України на початку ХХ ст.

Предметом дипломної роботи є виникнення та генеза українського соціал-демократичного руху наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., роль різних чинників і боротьба течій у ньому.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від виникнення першої української соціал-демократичної організації у 1896 р. до оформлення двох течій українського соціал-демократичного руху у 1905–1907 рр. Авторка інколи свідомо виходила за вказані хронологічні рамки, оскільки прагнула з'ясувати умови виникнення та функціонування національного марксизму в Наддніпрянщині.

Мета дипломної роботи: на основі наукової літератури та історичних джерел охарактеризувати генезу українського соціал-демократичного руху в контексті суспільно-політичного життя України досліджуваної доби.

Основними *завданнями* дипломної є:

- з'ясувати стан дослідження проблеми та репрезентативність джерельної бази роботи;
- охарактеризувати умови виникнення та функціонування соціал-демократії у Наддніпрянській Україні;
- простежити еволюцію РУП, з'ясувати наявність у ній різних течій, що склало передумови розколу партії;
- дослідити перебіг подій, які призвели до розламу партійної організації РУП та його наслідки;

- охарактеризувати функціонування РУП-УСДРП у 1905–1907 рр.;
- з'ясувати прикметні риси діяльності УСДС в період Першої російської революції.

Методологію магістерської роботи склали наукові теорії та концепції, які уможливили інтерпретацію історичного процесу (теорія модернізації та концепція національних та інтернаціональних соціал-демократичних організацій), а також сукупність методів і принципів – історизму, об'єктивності, системності, багатofакторності, логічності та критичності.

При формуванні структури магістерської роботи використано проблемно-хронологічний метод, який уможливив з'ясувати виникнення та генезу українського соціал-демократичного руху від створення першої організації – групи Українська соціал-демократія, до завершення Першої російської революції, в період якої дві українські марксистські організації – національна РУП-УСДРП та інтернаціональна УСДС досягнули найбільших успіхів.

Комплексно застосовано такі конкретно-історичні методи: історико-хронологічний, історико-порівняльний, структурно-системний та історико-типологічний. Метод періодизації (історико-хронологічний) використано для здійснення періодизації українського соціал-демократичного руху. Ми виокремлюємо 1. Протопартійний період (1890-ті рр.); 2. Період формування української соціал-демократії (1900–1904 рр.) та 3. Період розквіту української соціал-демократії в 1905–1907 рр. На основі цієї періодизації побудована структура роботи. Історико-порівняльний метод уможливив порівняти два напрями в українському соціал-демократичному русі – інтернаціональний і національний. Структурно-системний метод дозволив подивитися на протопартійні та партійні організації як структурні складові системи українського марксизму. Історико-типологічний метод уможливив здійснити класифікацію до українських соціал-демократичних організацій.

Теоретичне і практичне *значення роботи* визначається можливістю використання зібраних, систематизованих та осмислених у ній матеріалів при викладанні історії у загальноосвітній школі, при підготовці до семінарських занять у закладах вищої освіти. Досвід теоретичної й практичної діяльності діячів української соціал-демократії, узагальнений у магістерській роботі, може стати корисним надбанням суспільних рухів і політичних партій сьогодення.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг роботи – 110 сторінок.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного наукового дослідження на захист виносяться наступні висновки:

1. В українській історичній науці велика увага приділяється історії українського соціал-демократичного руху кінця XIX – початку XX ст.. Зроблений аналіз наукових праць дає підстави стверджувати, що початковий період історії української соціал-демократія досить вивчений. Історіографія проблеми була започаткована на початку XX ст.. У радянській історичній науці відбувався певний регрес у дослідницьких підходах від більш об'єктивних праць 1920-х рр.. (О. Гермайзе, А. Ріш) до ідеологічно заангажованих робіт 1970 – 1980-х рр.. (І.Курас). Об'єктивніше досліджувалася історія РУП-УСДРП у працях еміграційних вчених (В.Дорошенко, Д.Дорошенко, П.Феденко, Т.Гунчак). Найбільші досягнення у дослідженні історії українського соціал-демократичного руху у Наддніпрянській Україні здобули В. Головченко, Г. Касьянов, Ю. Лавров, О. Федьков та інші сучасні історики.

Встановлено, що джерельна основа дипломної роботи достатньо репрезентативна. Вона включає неопубліковані архівні й опубліковані історичні джерела (збірки документів і матеріалів, періодику та документи особового походження). Комплексне використання усіх історичних джерел дозволяє дослідити передумови, причини, розкол української соціал-демократії та його наслідки.

З'ясовано, що внаслідок модернізації відбулися значні зрушення в Російській імперії та в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.. Не зважаючи на непорушність абсолютистського політичного режиму, в імперії поступово формувалася правова держава. В економіці Наддніпрянщини відбулися кардинальні зміни. В промисловості та сільському господарстві перемогли капіталістичні відносини, утворилися економічні райони з певною ринковою спеціалізацією. Водночас, українські

землі перебували по суті у колоніальному становищі. Це проявилось в диспропорціях у розвитку міст та галузей промисловості, які були зорієнтовані на випуск сировини або обмеженого переліку товарів для експорту в метрополію й інші країни. Відбувався процес урбанізації відбувався суперечливо; зростали міста й їх роль у суспільному житті, проте в них зосереджувалося переважно неукраїнське (єврейське, російське) населення. Робітничий клас був також здебільшого російський або зрусифікований. Водночас, в українському селі існували значні соціально-економічні проблеми (аграрне перенаселення, малоземелля, низький рівень агрокультури). Рівень освіченості та національної свідомості селянства залишався низьким.

З'ясовано витоки українського соціал-демократичного руху та констатовано, що соціалістичні ідеї поширювалися в українських губерніях Російської імперії у 1870–1890-х рр.. У 1896 р. утворилася група Українська соціал-демократія, провідниками якої виступали Леся Українка та І.Стешенко, яка поклала початок українському марксизму. Цей гурток українських інтелектуалів видрукував низку брошур і листівок, в яких обґрунтовував ідеї політичного, національного та соціального визволення. Важлива увага приділялася соціал-демократичній роботі серед українського селянства, яка передбачала поширення національної свідомості серед хліборобів, обстоювання їхніх соціально-економічних інтересів. Відзначено, що більш практичний характер мала діяльність «Групи сільських робітників соціал-демократів Київської губернії» (М.Меленевського). Українська соціалістична партія виступала «інтригою» Польської соціалістичної партії, але поширювала ідеї соціал-демократії в Наддніпрянській Україні. Ідейні та програмні засади УСП, як і двох інших організацій, слугували чинником подальшого розвитку соціал-демократичного руху.

Досліджено, що утворена в 1900 р. Революційна українська партія була першою політичною партією у Наддніпрянській Україні. У наступні чотири

роки вона еволюціонувала у соціал-демократичному напрямку. Протягом цього часу сформувалася її організаційна структура. Водночас, у партії існували різні точки зору на організаційне та національне питання. Основна частина партійців виступали за збереження організаційної незалежності РУП, тоді як більшість членів ЗК виступали за входження партії до складу РСДРП на основах автономії. «Закордонці» сподівалися використати тактичний союз з російськими соціал-демократами для досягнення соціального і національного визволення України. Водночас, з національного питання у партії були прихильники самостійної України та ті, хто поділяв погляди російської соціал-демократії – виступали за досить розмите «право націй на самовизначення».

Охарактеризовано боротьбу між прихильниками об'єднання української соціал-демократії з російською та прибічниками самостійного існування РУП точилася з весни і до кінця 1904 р.. У грудні 1904 р. у Львові зібралися делегати на II з'їзд партії. Однак, коли прихильники союзу з РСДРП побачили, що їх підтримує меншість делегатів, вони покинули засідання та згодом вийшли з РУП. Вони оголосивши з'їзд «таким, що не відбувся». Внаслідок таких дій відбувся розкол української соціал-демократії. Свої дії «закордонці» обґрунтували у відозві «Розлам Революційної української партії». Партійну більшість вони звинуватили у «дрібнобуржуазності» та прихильності до української національної свідомості на шкоду пролетарському світогляду. Себе вони назвали «пролетарськими елементами», які виступають за входження до складу РСДРП на засадах автономії. Спроби примиритися не дали позитивних результатів. Водночас, члени партійної більшості захопили партійне майно, яке перебувало у користуванні ЗК РУП, і не бажали залагоджувати конфлікт за допомогою третейського суду. Все це призвело до остаточного розламу партії.

З'ясовано, що наслідком розколу РУП стало те, що в українському

соціал-демократичному русі утворилося дві течії – національна та інтернаціональна.. Більшість РУП продовжувала еволюціонувати у соціал-демократичному напрямку і залишалась організаційно незалежною національною марксистською партією. У грудні 1905 р. відбувся Другий з'їзд РУП-УСДРП, який прийняв програму та нову назву партії – Українська соціал-демократична робітничка партія. Все це засвідчило виразний соціал-демократичний характер УСДРП. Водночас, утворилася інтернаціональна Українська соціал-демократична спілка, яка ввійшла до складу РСДРП і перетворилася на її автономну територіальну організацію. В роки Першої російської революції РУП-УСДРП та Спілка виступали конкурентами за вплив на населення Наддніпрянської України. Обидві організації найбільше користувалися симпатіями сільськогосподарських робітників та селян.

З'ясовано, що Українська соціал-демократична спілка РСДРП представляла інтернаціональний напрям українського соціал-демократичного руху та мала значний вплив на суспільно-політичні процеси та соціальні рухи, в 1905–1907 рр. Вона еволюціонувала від невеликої групи соціал-демократів до міцного територіального союзу РСДРП. У своїй діяльності Спілка поєднувала нелегальні та напівлегальні форми і методи діяльності. Значних здобутків вона досягла в організації страйкового руху селян і сільськогосподарських робітників. Прикладом напівлегальної діяльності стала виборча кампанія до II Державної Думи, в результаті якої УСДС зуміла послати п'ять депутатів у представницький орган.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані джерела

1. Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВО) Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1107.
3. ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 2. Спр. 79.
4. ЦДІАК України. Ф.442. Оп.704. Спр.995.
5. ЦДІАК України. Ф.838. Оп.2. Спр. 859.
6. ЦДІАК України. Ф.838. Оп.2. Спр. 864.
7. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп.2. Спр. 879.
8. Державний архів Хмельницької області. Ф.228. Оп.1. Спр. 7574.
9. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 102 ДП ОО. 1905 г. Оп. 233. Д. 106 ч. 3.
10. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1907 г. Оп. 237. Д. 8, ч. 1.
11. Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 278. Оп.1. Ед. хр. 672.

2. Опубліковані джерела

2.1. Документи і матеріали законодавчого та нормативного характеру

12. Манифест «Об усовершенствовании Государственного порядка» (17 октября 1905 г.) // Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. [3-е собр.]. СПб, 1881–1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 754–755.

2.2. Збірники документів і матеріалів

13. Доклад Української Соціал-демократичної Робітничої Партії Росії Міжнародному Соціалістичному Конгресові в Штутгарті. Львів: Загальна друкарня у Львові, Академічна ч. 8, 1907. 16 с.

14. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2 ч. [Упоряд. І. О. Кресіна (кер.) та ін.] / за ред. В.Панібудьласки. Київ: Вища школа, 1997. Ч. 1. 583 с.

15. Первая общерусская конференция партийных работников. Отдельное приложение к № 100 «Искры». Женева: Типография партии Rue de la Coulouvreniere, 27, 1905. 30 с.

16. Програм Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії. Миколаїв, 1917. 16 с.

17. Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття / упоряд. О. Федьков. Тернопіль, 1991 78 с.

18. Українська суспільно-політична думка у 20 столітті / упоряд. Т. Гунчак і Д. Сольчаник. Мюнхен: Сучасність, 1983. Т.1. 510 с.

19. Українські політичні партії кінця ХІХ початку ХХ століття. Програмові і довідкові матеріали / упор. В. Ф. Шевченко та ін. Київ: Консалтинг, Фенікс, 1993. 336 с.

2.3. Періодичні видання та публіцистика

20. А. Г. Социал-демократия и украинский вопрос // Украинский вестник. 21 мая 1906. № 1.

21. Вишневський О. На переломі. Уваги про сучасні відносини Росії. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1905. 119 с.

22. Войнилович С. Неістнующе питання // Праця. 1905. № 11.

23. Войнилович С. Ще про неістнующе питання // Праця. 1905. № 12.

24. Дописі // Праця. март-апріль 1905. Ч.13-14.

25. Листок правды. 4 июнь 1905.

26. Листок правды. 20 июнь 1905.

27. П [етлюра] С. Із політичного життя України // Вільна Україна. 1906. № 3.

28. Петлюра С. З українського життя // Україна. 1907. Т. III. сентябрь.

29. Правда. январь 1905. Ч. 1.
30. Правда. февраль 1905. Ч. 2.
31. Правда. март 1905. Ч. 3.
32. Правда. июнь-июль-август 1905. Ч. 6-7-8.
33. Селянин. січень 1903. Ч. 1.

2.4. Документи особового походження

34. Автобіографія Дмитра Антоновича / публікація Андрія Жука // Сучасність. січень 1961. № 1. С. 103–114.
35. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.): Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 272 с.
36. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). Виннипег: Накладом видавничої спілки Тризуб, 1949. 167 с.
37. Ларин Ю. Автобиография // Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. Москва: Сов. энциклопедия, 1989. С. 482–484. (Препринт / Изд. «Сов. энциклопедия», Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
38. Меленевський М До історії Української С.-Д. Спілки (З приводу брошури В. Дорошенка: Революційна Українська Партія, нарис з історії укр. с.-д. партії» // Нова громада. 1923. Ч. 3-4. С.130–134.
39. Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. Уривки споминів / Наталя Романович-Ткаченко // Україна. Науковий двомісячник українознавства. Орган історичної секції академії під ред.. академіка М. Грушевського. Київ: ДВУ, 1925. Кн. 4. С. 103–128.
40. Скоропис-Йолтуховський О. «Мої злочини» // Хліборобська Україна. Відень, 1920/1921. Кн. 2, зб. II / IV. С. 191-237.
41. Скоропис О. Соціаль-демократичний рух в Сквирським і Васильківським повітах в 1906 р. // Наш голос. 1911. Ч. 11–12. С. 507–528.
42. Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903-4 р. // З минулого. Збірник. Том II. Український студентський рух у російській

школі Варшава, 1939. С. 74-88. (Праці Українського наукового інституту. Том XLIX. Серія праць Комісії для дослідження українського руху. Кн. 8)

3. Монографії та статті

43. Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. / Веселовский Б. Б. и др. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1908. Ч. II. 541 с.

44. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1. Революційна Українська Партія (РУП). Київ: Книгоспілка, 1926. 390 с.

45. Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст.. Харків: Майдан, 1996. 190 с.

46. Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського // Київська старовина. 2000. № 4. С. 96–110.

47. Гошовська В.А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття: проблеми світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси. Харків: Основа, 1997. 422 с.

48. Гунчак Т. Україна перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.

49. Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП). (1900–1905 рр.). Нарис з історії української соціалдемократичної партії. Львів – Київ: Видання ЦК УСДРП, 1921. 40 с.

50. Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. З портретами. Відень: Накладом «Союза визволення України», 1917. 115 с.

51. Дорошенко Д. Украинская социал-демократия // Украинский вестник. 13 августа 1906. № 12. С. 843-851.

52. Дубінський В., Федьков О. Аграрне питання в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори 2006», 2012. 256 с.

53. Іванис В. Симон Петлюра – президент України. 1879–1926. Торонто, 1952. 256 с.
54. Скульчик С. О. Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень (замість післямови) // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України, 1994. С. 159-167.
55. Єфремов С. З громадського життя на Україні. Київ: Вік, 1909. 77 с.
56. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: в 2 т. [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
57. Іванис В. Симон Петлюра президент України. 1879–1926. Торонто, [Б. в.] 1952. 256 с.
58. Иванова Н. А., Желтова В. П. Сословно-классовая структура России в конце XIX начале XX века. Москва: Наука, 2004. 574 с.
59. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. [Гол. ред. кол. А. Г. Шевелєв (гол. ред.): Т. 3. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). [ред. кол. А. Г. Шевелєв (відп. ред.), авт. кол.: М. Н. Лещенко, І. О. Гуржій, Б. С. Абаліхін та ін.]. Київ: Наукова думка, 1978. 608 с.
60. Історія України. Навчальний посібник / заг. ред. В. А. Смолія. Київ: Альтернативи, 2002. 472 с.
61. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / Ин-т рос. истории РАН. Москва: Наука, 2006. 658 с.
62. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. / перекл. з німецької Х. Назаркевич; наук. ред.. М. Крикун [Історія

країн світу]. Львів: Вид. Українського Католицького Університету, 2005. XII+ 360 с.

63. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1998. 350 с.

64. Кармазіна М. Леся Українка. Київ: Альтернативи, 2003. 416 с.

65. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.

66. Качмар Л. Іван Франко та наддніпрянські політичні емігранти // Вісник Львів. ун-ту. Серія мист-во. 2006. № 6. С. 114–120.

67. Колесник В. Українська соціалістична партія: створення, програмно-тематичні засади, діяльність // Історичний журн. 2004. № 8. С. 84–90.

68. Короткий нарис партійної історії // Наш голос. Соціалдемократичний орган. 1911. Ч.6-8. С.277-294. [Число присвячене десятиліттю партії]

69. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. Київ: Основи, 1997. 423 с.

70. Курас І. Ф. Повчальний урок історії. (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). Київ: Політвидав України, 1986. 185 с.

71. Курас И.Ф. Торжество Пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазного национализма на Украине. Київ: Наукова думка, 1978. 315 с.

72. Лавров Ю. П. Зародження українського національного руху у студентському середовищі // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України, 1994. С. 90–111.

73. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу. Підручник / за ред. Б. Д. Лановика. [Вид. 3-е, доп.]. Київ: Вікар, 1999. 737 с. (Вища освіта ХХІ століття)
74. Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії на Україні напередодні жовтневого перевороту // Укр. іст. журнал. 1992. № 3. С.23-32.
75. Ле Гофф Ж. История и пам'ять / пер. с франц. К. З. Акопяна. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2013. 303 с.
76. Лещенко М. Н. Класова боротьба в Українському селі на початку ХХ століття. Київ: Політвидав України, 1968. 204 с.
77. Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 396 с.
78. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII начало XX в. Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. / 3-е изд., испр. и доп.. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланов,, 2003. Т. 1. 548 с.
79. Общественное движение в России в начале XX-го века. / Под ред Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресоа. Т. IV, части I и II (книги 6-ая и 7-ая). Санкт-Петербург: Общественная польза, 1912. 780 с.
80. Нариси з історії українського національного руху: колективна монографія / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1994. 190 с.
81. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля Кінець ХІХ століття лютий 1917 р.: монографія. Київ: Іван Федоров, 1999. 248 с.
82. Першин П. Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование. В 2-х кн. Москва: Наука, 1966. Кн. 1. От реформы к революции. 490 с.

83. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки». Харьков: Пролетарий, 1926. 141 с.
84. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с. (Україна крізь віки. Т. 9)
85. Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ: Світогляд, 2007. 621 с.
86. Солдатенко В. «Ми частина всієї української революційної демократії» (М. В. Порш) // Проект «Україна». 1917–1920 рр. Постаті. Харків: Фоліо, 2011. С. 138–155.
87. Спиридович А. И История большевизма в России от возникновения до захвата власти. 1883–1903–1917. С приложением документов и портретов. Москва: Айрис-прес, 2007. 460 с.
88. Стемпень С. С. Львівський період життя С. Петлюри: вплив галицького середовища на молодого українського політика (листопад 1904–грудень 1905 р. // Укр. іст. журн. 2009. № 3. С. 27–34.
89. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; передм. С.В.Кульчицького; 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Либідь, 1993. 720 с.
90. Ткач С., Решетченко Д. Партійно-політичне життя в Подільській губернії на початку ХХ століття: монографія: у 2 кн. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 368 с.
91. Тюкавкин В. Г. Аграрное перенаселение в России в эпоху империализма // Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI начало XX в.) (Материалы XX сессии всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории). Вып.1. Таллин, 1986. С. 214-225. (Академия наук СССР и др.)
92. Тютюкин С. В. Г. В. Плеханов. Судьба русского марксиста Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. 376 с.

93. Тютюкин С.В., Шелохаев В. В. Марксисты и русская революция, Москва: «Российская политическая энциклопедия» РОССПЭН, 1996. 240 с.
94. Тютюкин С.В. Меньшевизм: страницы истории. Москва: «Российская политическая энциклопедия» РОССПЭН, 2002. 560 с.
95. Урилов И. Х. История российской социал-демократии (меньшевизма). Часть третья: Происхождение меньшевизма. Москва: Собрание, 2005. 416 с.
96. Уткин А. И. К вопросу о численности и составе РСДРП в 1905–1907 гг. // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. Отв. ред. А. П. Корелин. Москва, 1987. С. 8–48.
97. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. Подєбради: Вид-во Укр. техніко-господарського інституту, 1934. 166 с.
98. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки: Монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2007. 248 с.
99. Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.
100. Федьков О. «Товариш Павлов» і розкол РУП // Укр. іст. журнал. 2015. № 3. С. 88–107.
101. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / пер. з англ. Г. Касьянов. Київ: Основи, 1998. 479 с.

3.2. Автореферати дисертацій і дисертації

102. Магурчак А. М. Громадсько-політична діяльність Миколи Порша (1900–1921 рр.): автореф. дис. . канд іст. наук: 07.00.01; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 18 с.

3.3. Довідкова та енциклопедична література

103. Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия / [ред. коллегия: В. В. Шелохаев (отв. ред.), Н. И. Канищева (отв. секр.), А. Н. Аринин и др. Москва: РОССПЭН, 2008.

104. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука, 2-е вид., випр. і доп. Київ: Головна редакція «Українська радянська енциклопедія» (УРЕ), 1985. 966 с.

105. Черевичний Г. Урбанізація // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища школа, 2002. С. 377–378.